

УДК 94(477)(092)“18/19”:930(477)“19/20”  
DOI 10.69550/3041-1467.4.310366

**Михайло НЕСТЕРЕНКО**

аспірант кафедри всесвітньої історії та спеціальних історичних дисциплін,  
Дрогобицький державний педагогічний університет імені Івана Франка, вул. Івана  
Франка, 24, м. Дрогобич, Україна, індекс 82100 (nesterenko.michael1@gmail.com)

ORCID: 0009-0003-8190-3665

**Mykhailo NESTERENKO**

Postgraduate Student, Department of World History and Special Historical Disciplines,  
Ivan Franko Drohobych State Pedagogical University, 24 Ivan Franko Street, Drohobych,  
Ukraine, postal code 82100 (nesterenko.michael1@gmail.com)

**Бібліографічний опис статті:** Нестеренко, М. (2024). Культурно-громадська діяльність Михайла Грушевського кінця XIX – початку XX ст. в оцінках сучасників. *Axis Europae*, 4, 27–38. doi: 10.69550/3041-1467.4.310366

**Bibliographic Description of the Article:** Nesterenko M. (2024). Kulturorno-hromadska diialnist Mykhaila Hrushevskoho kintsia XIX – pochatku XX st. v otsinkakh suchasnykiv [The cultural and public activities of Mykhailo Hrushevsky at the end of the 19th – the beginning of the 20th century in the assessments of his contemporaries]. *Axis Europae*, 4, 27–38. doi: 10.69550/3041-1467.4.310366 [in Ukraine].

**КУЛЬТУРНО-ГРОМАДСЬКА ДІЯЛЬНІСТЬ МИХАЙЛА ГРУШЕВСЬКОГО  
КІНЦЯ XIX – ПОЧАТКУ XX СТ. В ОЦІНКАХ СУЧАСНИКІВ**

**Анотація.** *Мета дослідження* полягає у з'ясуванні особливостей осмислення сучасниками М. Грушевського його культурно-громадської діяльності першого львівського десятиліття. **Методологія дослідження** передбачає використання принципів (об'єктивності, історизму і системності), загальнонаукових (історичний, логічний, узагальнення, аналізу і синтезу) та спеціально-історичних (генетичний, порівняльний, типологічний, психологічний та ін.) методів історіографічного дослідження. **Наукова новизна** статті полягає у дослідженні малознаної проблеми ставлення сучасників до різних освітніх ініціатив М. Грушевського протягом кінця XIX – початку XX ст. **У підсумку** відзначено, що вже початки культурно-громадської праці М. Грушевського зустріли інтенсивне й зацікавлене осмислення з боку його сучасників. Причиною цьому була насамперед отримана вченим соціальна і національна позиція професора першої в історії нашої культури університетської кафедри української історії, що змушувала його зануритися в обговорення всіх значущих для народу питань. Це показало М. Грушевського як рефлексивного, талановитого й оригінального мислителя, який має чітке розуміння національних пріоритетів і шляхів їх реалізації. Осмислення сучасниками його бачення цих питань невдовзі привело до появи й устійнення певних оцінних оптик національно-демократичного, консервативно-клерикального, москвофільськи-малоросійського, правомонархічного й іншого характеру. Попри різноманітність, а нерідко й взаємовиключеність оцінок

представників згаданих напрямів тогочасного суспільно-політичного життя, вони були солідарними у розумінні появи на українській політичній сцені принципового, самобутнього й рефлексивного публічного інтелектуала, якому судилася нелегка роль провідника свого знедоленого народу.

**Ключові слова:** М. Грушевський, культурно-громадська діяльність, Львівський університет, українська історіографія, рецепція.

## THE CULTURAL AND PUBLIC ACTIVITIES OF MYKHAILO HRUSHEVSKY AT THE END OF THE 19th – THE BEGINNING OF THE 20th CENTURY IN THE ASSESSMENTS OF HIS CONTEMPORARIES

**Abstract.** *The purpose of the research is to find out the peculiarities perception of Mykhailo Hrushevsky's cultural and social activities during his first decade in Lviv. The research methodology involves the use of principles (objectivity, historicism, and systematicity), general scientific (historical, logical, generalization, analysis, and synthesis) and special-historical (genetic, comparative, typological, psychological, etc.) methods of historiographical research. The scientific novelty of the article lies in the study of the little-known problem of the reaction of contemporaries to various educational initiatives of M. Hrushevsky during the late 19th and early 20th centuries. The article has concluded that the beginnings of M. Hrushevsky's cultural and social work drew a lot of attention and ignited conversations among his contemporaries. The reason for this was, first of all, the social and national position of the professor of the first university department of Ukrainian history in the history of our culture, which forced him to immerse himself in the discussion of all issues important to the Ukrainian people. Such immersion showed M. Hrushevsky as a reflective, talented and original thinker who has a clear understanding of national priorities and ways of their implementation. Comprehension of his vision of these issues by contemporaries in a short time led to the emergence and stabilization of certain evaluative optics of a national-democratic, conservative-clerical, Muscophile-Little Russian, right-monarchist and other nature. Despite the diversity, and often the stark contrast of the evaluations of the representatives of the mentioned directions of the social and political life of that time, they were united in understanding the appearance on the Ukrainian political scene of a principled, original and reflective public intellectual who was destined for the difficult role of the leader of his long-suffering people.*

**Keywords:** *M. Hrushevsky, cultural and public activity, Lviv University, Ukrainian historiography, reception.*

**Постановка проблеми.** Питання обговорення багатоманітності національного служіння Михайла Грушевського – чи не найбільш популярний напрям присвячених йому історіографічних студій. Цю ситуацію спричинило дедалі зростаюче розуміння тієї обставини, що тільки з урахування широкої палітри оцінок діяльності автора “Історії України-Руси” ми зможемо коректно визначити його місце у національному Пантеоні. При цьому в рецептивних студіях грушевськознавчого плану помітно переважають історіографічні сюжети, що є очікуваним з огляду на значущість внеску Великого Українця у справу розбудови нашої модерної соціогуманітаристики. Водночас за такої домінації наукознавчої рецепції у “тінь” потрапляє проблема обговорення сучасниками плідної громадсько-політичної діяльності М. Грушевського. Такий історіографічний дисбаланс не лише не відповідає вагомості суспільного служіння голови Центральної

Ради й відповідно зацікавленості ним з боку його сучасників, але й унеможливило коректну реконструкцію інтелектуальної біографії вченого та збалансоване розуміння провідних тенденцій рецептивної грушевськіани. А отже, чималої актуальності набувають спеціальні праці над особливостями обговорення сучасниками визначного історика його громадсько-політичної діяльності. Привертаючи увагу колег до важливості цієї проблеми, нижче з'ясуємо сприйняття культурно-освітніх ініціатив М. Грушевського в публіцистиці кінця XIX – початку XX ст.

**Аналіз джерел та останніх досліджень.** Як щойно згадувалося, рецептивна грушевськіана має чималу популярність в сучасній українській історіографії. Найбільше праць з цієї проблематики належить дрогобицькому історіографу В. Тельваку, який у монографії (Тельвак, 2008b) та низці узагальнювальних статей (Тельвак, 2006; Тельвак, Тельвак, 2021; Тельвак, 2012; Тельвак, 2011a; Тельвак, 2010; Тельвак, 2013; Тельвак, 2016; Тельвак, 2011b; Тельвак, 2015; Тельвак, 2008a) відтворив широку палітру дискусій, якими сучасники Великого Українця відреагували на його інтенсивні спроби модернізувати український громадський дискурс. Дещо на тему обговорення культурно-громадської праці визначного історика на підросійських теренах писала київська історикиня С. Панькова (Панькова, 2018). Найбільш актуальне на сьогодні осмислення прижиттєвої грушевськіани належить мариупольській дослідниці Наталі Романцовій (Романцова, 2019, с. 126–204). Втім, згадані історіографи не ставили перед собою мету спеціального комплексного дослідження рецепції суспільно-політичної діяльності М. Грушевського. Це й зумовило актуальність запропонованої розвідки.

**Метою статті** є з'ясування особливостей осмислення сучасниками М. Грушевського його культурно-громадської діяльності першого львівського десятиліття.

**Виклад основного матеріалу.** Як відомо, вповні самостійну громадську діяльність вихованець школи В. Антоновича розпочав після переїзду наприкінці вересня 1894 р. до Галичини (Пиріг, Тельвак, 2021, с. 79–80). Київські громадівці (передусім В. Антонович і О. Кониський) та наддністрянські творці політичного курсу “*нової ери*” (насамперед О. Барвінський) метою перенесення молодого історика бачили лише освітню й науково-організаційну працю на форумах Львівського університету та Наукового товариства імені Шевченка. Подібне розуміння щодо культурного акценту своєї “*будительської*” місії на Наддністрянщині мав і сам М. Грушевський, свідченням чого було його бажання на перших порах за можливості уникати занурення у складні та малознані хитросплетіння місцевого політичного життя (Кухар, 1994).

Зрештою, таке бажання молодого професора і його наставників з обох боків Збруча певною мірою було нездійсненним і погано узгоджувалося з тогочасними політичними реаліями. Мовиться про те, що політика “*нової ери*”, одним із ефектів якої було утворення кафедри української історії у Львівському університеті, на час приїзду М. Грушевського до Львова стрімко втрачала популярність і угодовському курсу О. Барвінського була протиставлена опозиційна позиція народовців на чолі з Ю. Романчуком. Зазнаючи все дошкульнішої критики за свою лояльність до політики урядових кіл і польських зверхників Галичини, О. Барвінський на початку 1890-х рр. приїздив до Києва і просив громадівців про підписи на підтримку свого угодовського курсу. Такий підпис він отримав і від М. Грушевського. Тож останній в уявленнях галичан був ідейним “*барвінщанином*”, як називали в Галичині прихильників лідера “*новокурсників*”. Про це, зокрема, писав І. Франко у листі до М. Драгоманова, оповідаючи про перші кроки М. Грушевського у Львові (Франко, 1986, с. 508). Зі

свого боку, київські наставники бачили в молодому вченому насамперед амбасадора загальноукраїнських інтересів, що як публічний інтелектуал мав запобігати поглибленню партикулярних настроїв у середовищі галичан.

Та й сам М. Грушевський, як спостережлива і рефлексивна людина, одразу по приїзді до Львова зрозумів марність своїх сподівань на тишу студентської аудиторії чи професорської робітні, позаяк професор єдиної на той час кафедри української історії самозрозуміло перетворювався на громадського активіста, що має своєю працею узасаднювати історичну й культурну суб'єктність українства. У той час стрімкою кристалізацією ідеології національних рухів недержавних народів на широкому просторі Центрально-Східної Європи це завдання мало виразне політичне навантаження. Зрештою, й тогочасні події не сприяли самовідмежуванню М. Грушевського від активного громадського життя. Мовиться про те, що в середині жовтня 1894 р. несподівано помер знаний літературознавець Омелян Огоновський, який був провідником українських інтересів у Львівському університеті. Відтоді на молодого професора лягає цей дедалі важчий, з огляду на стрімке загострення шовіністичних настроїв у середовищі польської професури, тягар захисту українства у його стінах.

Властиво боротьба за права української молоді у Львівському університеті й поступове опрацювання програми здобуття освітньої незалежності корінним населенням Східної Галичини від диктату польських урядових чинників всіх рівнів стали за часом першою громадською акцією М. Грушевського, яка отримала чималий медійний резонанс. Одностайно на стороні професора у цій боротьбі перебувала преса національно-демократичного табору, що її найбільш впливовим органом був часопис “Діло” (Тельвак, Курилишин, Тельвак, 2022). Цей пресодрук ретельно фіксував всі етапи протистояння історика з адміністрацією філософського факультету і завжди надавав йому свої сторінки для пояснень, супроводжуючи їх співчутливим коментарями, в яких нерідко солідаризувався з рацією вченого.

Так було, наприклад, у випадку чи не найбільш голосного непорозуміння між М. Грушевським і польськими професорами у липні 1901 р. Як відомо, тоді на засіданні ради філософського факультету М. Грушевському вкотре заборонили виступати українською мовою, як він це принципово робив від часу переїзду до Львова. І цього разу декан К. Твардовський перебив українського колегу, закликавши промовляти польською. Коли ж український учений продовжив виступ українською, декан попросив іншого українського колегу К. Студинського перекладати виступ М. Грушевського. Натомість останній почав виступати з приводу обговорюваного питання від власного імені. Тож позбавлений у такий спосіб голосу історик залишив залу засідань. Попри те, що це не була далеко ані перша, ані остання суперечка М. Грушевського з університетськими колегами на мовному ґрунті, українська та польська преса Львова надала їй розголосу. Перша цілком підтримала свого професора, вказавши на постійне порушення адміністрацією університету закріпленого в державному законі статусу його двомовності (утраквістичності) (Лист, 2002). Підтримала вимоги М. Грушевського і українська студіююча молодь, яка відреагувала на постійне порушення її культурних прав сецесією, що вперше відбулася в 1901 – 1902 рр. Тоді понад 500 українських студентів на знак протесту залишили університет і вирушили продовжувати студії до інших академічних осередків.

Відтоді український професор взявся за публіцистичне перо і в багатьох статтях переконливо обґрунтовував незаконний характер дій польської адміністрації головного закладу вищої освіти краю, яка через систему внутрішніх розпоряджень

звела нанівець багатонаціональний статус вишу, наданий йому після “Весни народів” (Сухий, 2016–2021). Як логічний вихід з цієї ситуації освітньої безправності східногалицьких українців М. Грушевський пропонував або розділити цей заклад на українську і польську частини, або створити для них самостійний університет у Львові. Більшість українських національно-демократичних сил цілком підтримали бачення М. Грушевським шляхів розв’язання проблеми української вищої школи (Качмар, Марискевич, 1995). Свідченням цього стало те, що саме йому довірили підготовку меморіалу в університетській справі, який його українська парламентська делегація презентувала у Відні (Грушевський, 2005).

Здавалося б, кожен національно мислячий політик мав би підписатися під таким планом розбудови української вищої освіти. Натомість, бачення М. Грушевського як цілком нереалістичне відкинули галицькі консерватори в особі О. Барвінського. Відзначимо, що він мав тривалу і складну історію взаємин з автором “Історії України-Руси”, які знайшли доволі докладне опрацювання в сучасній історіографії (Тельвак, 2017а). Галицький політик сперечався з колишнім приятелем в університетській справі, а згодом і з інших громадських справ, зі шпальт свого часопису “Руслан” (Барвінський, 1898), що протягом тривалого часу був трибуною постійного опонування громадським акціям львівського професора з клерикально-консервативних позицій.

У своїй відповіді на освітні ініціативи М. Грушевського О. Барвінський вперше озвучив тезу, якій судилося доволі тривале життя в українській публіцистиці консервативного, а згодом і націоналістичного спрямування. Мовиться про арогантський закид М. Грушевському в тому, що, будучи кабінетним істориком, він нібито невміло занурюється в політику, чим лише шкодить національній справі. Така апріорно ексклюзивна постава знецінювала будь-які громадсько-політичні кроки автора “Історії України-Руси” і була зручним інструментом їх профанації. Саме з цієї позиції у статті “В справі українсько-руського університету” О. Барвінський закинув опонентові нерозуміння галицьких політичних реалій. Ба більше, відповідальність за галопуючу колонізацію Львівського університету він, наперекір здоровому глузду, поклав саме на М. Грушевського: нібито його принциповість у відстоюванні освітньо-культурних прав української молоді спричинила націоналістичні вибрики польських професорів. О. Барвінський переконував читача “Руслана”: “Задля своїх особистих прикмет і автократичности [М. Грушевський] не вспів на університеті витворити условин для помноження руских катедр [...]” (Барвінський, 1906, с. 2). Що характерно для угодовців, під “радикалізмом” галицький політик розумів безкомпромісність М. Грушевського у відстоюванні українських національних інтересів у головній вищій школі коронного краю. Принагідно відзначимо, що сучасні дослідники проблеми вказують на безальтернативність проукраїнського курсу Грушевського-професора в умовах галопуючої колонізації Львівського університету на зламі XIX – XX ст. (Тельвак, 2017b; Telvak, Yanyshyn, Telvak, 2023).

Очікувано, що громадська акція М. Грушевського з відстоювання культурних прав українців у Львівському університеті зазнала безапеляційної критики польських інтелектуалів, які у появі української вищої школи виправдано вбачали поважну загрозу здобутому панівному становищу на східногалицьких теренах. При цьому особливо брутальними були випадки львівської преси, в якій відверто демонізувався образ українського професора. Втім, і університетські колеги автора “Історії України-Руси” не відзначалися інтелігентністю висловлювань.

Промовистим прикладом цього є стаття визначного польського лікаря, біолога і літературознавця Б. Дибовського у знаному своїми шовіністичними настроями львівському часописі “Słowo Polskie”. У дописі “З приводу статті проф. Грушевського” (Dybowski, 1906), підсумовуючи виступи українського вченого в університетській справі, польський професор відмовив їм у будь-якій слушності та піддав тотальній профанації всі його аргументи як академічного, так і гуманістичного плану. Самого колегу по університету Б. Дибовський відверто демонізує: “Цей потік ненависті, поширюваний в масах і серед провідників, не зменшився, а навпаки, постійно зростає і зростає, особливо відтоді, як проф. Михайло Грушевський прибув сюди, до Львова, і виступив на користь гайдамацької пропаганди”.

З чималою емоційністю польський професор атестував і своїх молодших колег українського походження. Змагання студентів за права рідної мови він змалював як “щось дике, бездумне, варварське”. У боротьбі молоді він знову побачив деструктивний вплив М. Грушевського: “Варварська боротьба в університеті і загалом увесь січовий рух розвивався і розквітав завдяки йому”.

Б. Дибовський у своєму тексті навіть не намагався проаналізувати чи бодай зрозуміти логіку обстоювання його колегою українських прав в університеті. Натомість він цілковито відкинув їх як щось не варте ані найменшої уваги. Банально профануючи українські вимоги, польський професор зверхньо підсумував: “Цілісне висвітлення факту русинської сецесії на університеті, а також висвітлення всіх інших фактів, вміщених у статті п. М. Грушевського є тенденційними і неправдивими”. На жаль, наприкінці статті Б. Дибовський вдався до особистих образ колеги-професора, давши йому прізвисько “гайдамацького заспівувача”. Принагідно відзначимо, що це прізвисько відтоді набуло популярності серед збентежених поступом українського руху польських інтелектуалів.

Ще більшої емоційності набуло обговорення іншої освітньої ініціативи М. Грушевського – формування національної мережі середніх навчальних закладів. У низці своїх статей львівський професор ретельно обґрунтував план закладання приватних українських гімназій (Грушевський, 2002b), що єдине могло завадити намірам польської верхівки краю пригальмувати культурне дозрівання місцевої громади, домінувала що кількісно домінувала. Ба більше, історик в практичний спосіб долучився до цієї важливої справи, адже його ім’я бачимо серед щедрих жертводавців кількох гімназій. Визнанням українською громадою внеску М. Грушевського в розробку моделі і практичну реалізацію українського середнього приватного шкільництва було обрання його в січні 1910 р. головою українського Крайового шкільного союзу, що мав завданням організувати систематичної і координованої праці над створенням української школи.

Як не дивно, але далеко не всі українські громадські діячі у Львові сприйняли логіку М. Грушевського. Мовиться про те, що на зламі XIX – XX ст. галицькі публічні інтелектуали вважали найбільш актуальним завданням побудову національного театру, на що польські очільники краю тривалий час блокували виділення бюджетного фінансування. Відтак українські політики запалили громаду ідеєю складання пожертв на цю, поза сумнівом, вагому, але далеко не першорядну справу. М. Грушевський же, не заперечуючи потрібності національного театру, вказував на необхідність пріоритетувати культурні потреби небагатого місцевого населення. З огляду на це він наголошував на незрівнянно актуальнішій потребі організації приватного середнього шкільництва і закликав акумульовані на театр гроші витратити на закладання приватних гімназій

(Грушевський, 2002а). Вчений доречно наголосив, що відвідувачів національного театру передусім має виховати українська школа і гімназія, а за тодішнього рівня анальфabetизму відвідувати театр буде нікому (Тельвак, 2017с).

Ці аргументи М. Грушевського на шпальтах “Діла” піддали критиці заангажовані у “театральну” справу діячі. Приміром, авторитетний галицький педагог О. Борковський у дописі “В справі закладання приватних гімназій” заповзявся переконувати громадськість про нереальність запропонованого львівським професором проєкту (Борковський, 1905). Його позицію підтримали В. Шухевич, Є. Левицький, К. Левицький та інші заангажовані у побудову театру наддністрянці. Натомість в оборону освітянської ініціативи М. Грушевського в кількох статтях на сторінках “Артистичного вісника” та “ЛНВ” виступили І. Франко та І. Труш (Франко, 1905; Труш, 1905). Про громадську резонансність справи свідчить те, що обговорення на шпальтах української періодики завершилося у залі суду: тогочасний директор театру М. Губчак подав позов проти І. Франка за статті на “театральну” тему і програв судовий процес.

Ще більш радикально на ініціативу М. Грушевського з переспрямування “театральних” коштів на українську середню школу відреагував О. Барвінський. Попри очевидність національної корисності цієї важливої ініціативи, політик на сторінках “Руслана” вкотре відмовив у будь-якій рації опонентові. Він заповзявся доводити нереалістичність плану М. Грушевського та наполягав, що місцева громада настільки фінансово убога, що не буде в стані утримувати власні гімназії (Барвінський, 1905). Втім, більшість галичан таки пішла за М. Грушевським і протягом перших десятиліть ХХ ст. Східну Галичину охопила зростаюча мережа гімназій, що виховали показну генерацію свідомих національного обов’язку представників української інтелігенції. Саме вони створили державотворчий феномен Західноукраїнської народної республіки.

Цікаво, що культурно-громадську працю М. Грушевського на форумі НТШ у перші роки його головування схвально оцінили галицькі москвофіли, засудивши напади на професора з боку О. Барвінського та М. Павлика. Найвірогідніше це можна пояснити фактом того, що в М. Грушевському москвофіли бачили вихованця абсолютизованої ними російської освітньої системи (Проф. Грушевській, 1901, с. 3). Тож попри визнання деяких промахів у діяльності голови НТШ та його амбітності, вони об’єктивно вказували на перетворення вченим Товариства на ефективний інструмент спротиву культурній домінації поляків у Галичині. З цього приводу у редакційній замітці йшлося: “Проф. Грушевський нам ні брат, ні сват, він навіть різко відрізняється від нас за національними поглядами, але своєю серйозною історичною освітою, отриманою в російській школі, він є велетнем порівняно з пігмеями, що вийшли з польських шкіл і отримали дипломи на “вченість” за улесливість польським політикам” (Товариство ім. Шевченка, 1901, с. 3).

**Висновки.** У підсумку відзначимо, що вже початки культурно-громадської праці М. Грушевського зустріли інтенсивне й зацікавлене осмислення з боку його сучасників. Причиною цьому була насамперед отримана вченим соціальна і національна позиції професора першої в історії нашої культури університетської кафедри української історії, що змушувала його зануритися в обговорення всіх значущих для народу питань. Це показало М. Грушевського рефлексивним, талановитим й оригінальним мислителем, який має чітке розуміння національних пріоритетів і шляхів їх реалізації. Осмислення сучасниками його бачення цих питань небавом привело до появи й устійнення певних оцінних оптик національно-демократичного, консервативно-клерикального, москвофільськи-малоросійського, правомонархічного й іншого характеру. Попри

різноманітність, а нерідко й взаємовиключеність оцінок представників згаданих напрямів тогочасного суспільно-політичного життя, вони були солідарними у розумінні появи на українській політичній сцені принципового, самобутнього й рефлексивного публічного інтелектуала, якому судилася нелегка роль провідника свого знедоленого народу.

### СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ І ЛІТЕРАТУРИ

- Барвінський, О.** (1898). В справі катедри рускої історії. *Руслан*, 141, 1.
- Барвінський, О.** (1905). Справа приватних гімназій. *Руслан*, 84, 3.
- Барвінський, О.** (1906). В справі українсько-руського університету. *Руслан*, 278, 2.
- Борковський, О.** (1905). В справі закладання приватних гімназій. *Діло*, 20, 1.
- Грушевський, М.** (2002a). В справі руських шкіл і руського театру. *Грушевський М. С. Твори: У 50 т.* Львів: Світ. Т. 1, 262–269.
- Грушевський, М.** (2002b). Що ж далі? (В справі руських гімназій). *Грушевський М. С. Твори: У 50 т.* Львів: Світ. Т. 1, 258–261.
- Грушевський, М.** (2005). Меморіал Товариства до міністра просвіти в справі утворення самостійного українського університету у Львові. *Грушевський М. С. Твори: У 50 т.* Львів: Світ. Т. 3, 20–22.
- Качмар, В., Марискевич, Т.** (1995). М. Грушевський і змагання за український університет у Львові. *Михайло Грушевський і Західна Україна*. Львів, 25–27.
- Кухар, В.** (1994). Михайло Грушевський: спроба залишитися поза політикою. *Україна в минулому*, 5, 108–122.
- Лист** (2002). Лист проф. Грушевського до декана Твардовського зараз по інциденті з дня 11 сього місяця. *Грушевський М. С. Твори: У 50 т.* Львів: Світ. Т. 1, 217–219.
- Панькова, С. М.** (2018). *Публіцистика Михайла Грушевського як джерело дослідження суспільно-політичної думки в Україні кінця XIX – початку XX ст.*: дис. ... канд. іст. наук : 07.00.06. Київ.
- Піріг, Р., Тельвак, В.** (2021). *Михайло Грушевський: життєпис на тлі доби*. Херсон: Видавництво ОЛДІ-ПЛЮС.
- Проф. Грушевській** (1901). Проф. Грушевській. *Галичанин*, 154, 3.
- Романцова, Н. І.** (2019). Михайло Грушевський в історичній науці (1890 – 1934 рр.). Проблема в українській історіографії. Маріуполь: МДУ.
- Сухий, О.** (2016 – 2021). Михайло Грушевський – професор Львівського університету. *Вісник Львівського університету. Серія історична*. Спецвипуск, 18–33.
- Тельвак, В.** (2006). Науково-популярні праці Михайла Грушевського в історіографічних дискусіях початку XX століття. *Дрогобицький краєзнавчий збірник*, X, 348–358.
- Тельвак, В.** (2008a). Життєвий і творчий шлях М. Грушевського в ювілейних оцінках 1926 р. *Український історичний журнал*, 6, 111–125.
- Тельвак, В.** (2008b). *Творча спадщина Михайла Грушевського в оцінках сучасників (кінець XIX – 30-ті роки XX століття)*. Київ–Дрогобич.
- Тельвак, В.** (2010). Грушевськознавство: методологічні проблеми поступу. *Краєзнавство*, 3, 29–35.
- Тельвак, В.** (2011a). Грушевськіана Руслана Пирога. *Архіви України*, 2–3 (273), 290–298.



**Тельвак, В.** (2011b). Дослідження рецепції творчої спадщини Михайла Грушевського в історіографії української діаспори (40–80-ті роки). *Студії з історії Української революції 1917–1921 років*, 5, 72–82.

**Тельвак, В.** (2012). Грушевськіана на сторінках “Українського історичного журналу” (1991 – 2010 рр.). *Історіографічні дослідження в Україні*, 22, 483–498.

**Тельвак, В.** (2013). Монографічна грушевськіана: спроба узагальнення. *Гуржіївські історичні читання: Збірник наукових праць*, 6, 104–107.

**Тельвак, В.** (2015). Добрий історик, але поганий політик”: рецепція творчої спадщини Михайла Грушевського після 1914 року. *Scriptorium nostrum*, 1–2, 35–64.

**Тельвак, В.** (2016). Громадсько-політична діяльність Михайла Грушевського в Галичині в оцінках сучасників. *Annales Universitatis Mariae Curie-Sklodowska. Sectio F. Lublin*, Vol. LXXI, 65–88.

**Тельвак, В.** (2017a). Михайло Грушевський та Олександр Барвінський на тлі українського руху кінця XIX – першої третини XX століття. *Записки НТШ. Праці Історично-філософської секції*, CCLXX, 82–102.

**Тельвак, В.** (2017b). Михайло Грушевський та польсько-український конфлікт у Львівському університеті: спроба реконструкції. *Східноєвропейський історичний вісник*, 4, 28–35.

**Тельвак, В.** (2017c). Школа чи театр? Культурна політика на східногалицьких землях на початку XX століття в дискусіях української інтелігенції. *Східноєвропейський історичний вісник*, 5, 23–28.

**Тельвак, В. В., Тельвак, В. П.** (2021). Сучасне грушевськознавство: здобутки, втрати, перспективи. *Український історичний журнал*, 5, 4–16.

**Тельвак, В., Курилишин, К., Тельвак, В.** (2022). Михайло Грушевський та часопис “Діло”: співпраця, конфлікти, рецепція (до 1914 р.). *Рукописна та книжкова спадщина України*, 28, 347–371.

**Товариство ім. Шевченка** (1901). Товариство ім. Шевченка. *Галичанин*, 223, 3.

**Труш, І.** (1905). Проект українського театру у Львові і публіка. *Артистичний Вісник*, 2–3, 14–15.

**Франко, І.** (1905). Львівський театр і народня честь. *Літературно-науковий вісник*, 29, 122–132.

**Франко, І.** (1986). *Зібрання творів: У 50-ти томах*. Т. 49, Київ.

**Dybowski, V.** (1906). Z powodu artykułu prof. Hruszewskiego. *Słowo Polskie*, 377, 3; 379, 3–4.

**Telvak, V., Yanyshyn, B., Telvak, V.** (2023). Between cooperation and conflict: Mykhailo Hrushevskyi through the eyes of Polish intellectuals of the late 19th and early 20th centuries. *Echa Przeszłości, XXIV/2*, 89–104.

## REFERENCES

**Barvynskyi, O.** (1898). V spravi katedry ruskoi istoriyi [In the case of the Department of Rus History]. *Ruslan – Ruslan*, 141, 1. [in Ukrainian].

**Barvynskyi, O.** (1905). Sprava pryvatnykh himnazii [The case of private gymnasiums]. *Ruslan – Ruslan*, 84, 3. [in Ukrainian].

Barvynskyi, O. (1906). V spravi ukrainsko-ruskoho universytetu [In the case of the Ukrainian-Russian University]. *Ruslan – Ruslan*, 278, 2. [in Ukrainian].

**Borkovskiy, O.** (1905). V spravi zakladannia pryvatnykh himnazii [In the case of establishing private gymnasiums]. *Dilo – Work*, 20, 1. [in Ukrainian].

**Hrushevskiy, M.** (2002a). V spravi ruskykh shkil i ruskoho teatru [In the case of Rus schools and Rus theater]. *Hrushevskiy M. S. Tvory: U 50 t. Lviv: Svit – Hrushevskiy M. S. Works: In 50 volumes. Lviv: Svit*, 1, 262–269. [in Ukrainian].

**Hrushevskiy, M.** (2002b). Shcho zh dali? (V spravi ruskykh himnazii) [What's next? (In the case of Rus gymnasiums)]. *Hrushevskiy M. S. Tvory: U 50 t. Lviv: Svit – Hrushevskiy M. S. Works: In 50 volumes. Lviv: Svit*, 1, 258–261. [in Ukrainian].

**Hrushevskiy, M.** (2005). Memorial Tovarystva do ministra prosvity v spravi utvorennia samostiinoho ukrainskoho universytetu u Lvovi [Memorial of the Society to the Minister of Education in the case of the establishment of an independent Ukrainian university in Lviv]. *Hrushevskiy M. S. Tvory: U 50 t. Lviv: Svit – Hrushevskiy M. S. Works: In 50 volumes. Lviv: Svit*, 3, 20–22. [in Ukrainian].

**Kachmar, V., Maryskevych, T.** (1995). M. Hrushevskiy i zmahannia za ukrainskyi universytet u Lvovi [M. Hrushevskiy and the competition for the Ukrainian University in Lviv]. *Mykhailo Hrushevskiy i Zakhidna Ukraina – Mykhailo Hrushevskiy and Western Ukraine. Lviv*, 25–27. [in Ukrainian].

**Kukhar, V.** (1994). Mykhailo Hrushevskiy: sproba zalyshytysia poza politykoiu [Mykhailo Hrushevskiy: an attempt to stay out of politics]. *Ukraina v mynulomu – Ukraine in the past*, 5, 108–122. [in Ukrainian].

**Lyst.** (2002). Lyst prof. Hrushevskoho do dekana Tvardovskoho zaraz po intsydenti z dnia 11 soho misiatsia [Hrushevskiy to Dean Tvardovsky now regarding the incident from the 11th of this month]. *Hrushevskiy M. S. Tvory: U 50 t. Lviv: Svit – Hrushevskiy M. S. Works: In 50 volumes. Lviv: Svit*, 1, 217–219. [in Ukrainian].

**Pankova, S. M.** (2018). *Publitsystyka Mykhaila Hrushevskoho yak dzherelo doslidzhennia suspilno-politychnoi dumky v Ukraini kintsia XIX – pochatku XX st.: dys. ... kand. ist. nauk : 07.00.06* [Journalism of Mykhailo Hrushevskiy as a source of research on social and political thought in Ukraine at the end of the 19th and the beginning of the 20th centuries. : thesis ... candidate history sciences: 07.00.06]. Kyiv. [in Ukrainian].

**Pyrih, R., Telvak, V.** (2021). *Mykhailo Hrushevskiy: zhyttiepys na tli doby* [Mykhailo Hrushevskiy: biography against the backdrop of the times]. Kherson: Vydavnytstvo OLDI-PLIUS. [in Ukrainian].

**Prof. Hrushevskii** (1901). Prof. Hrushevskii [Prof. Hrushevskiy]. *Halychanyin – Galician*, 154, 3. [in Ukrainian].

**Romantsova, N. I.** (2019). *Mykhailo Hrushevskiy v istorychnii nauksi (1890 – 1934 rr.). Problema v ukrainskii istoriografii* [Mykhailo Hrushevskiy in historical science (1890 – 1934). A problem in Ukrainian historiography]. Mariupol: MDU. [in Ukrainian].

**Sukhyi, O.** (2016–2021). Mykhailo Hrushevskiy – profesor Lvivskoho universytetu [Mykhailo Hrushevskiy is a professor at Lviv University]. *Visnyk Lvivskoho universytetu. Seriiia istorychna. Spetsvypusk – Bulletin of Lviv University. The series is historical. Special issue*, 18–33. [in Ukrainian].

**Telvak, V.** (2006). Naukovo-populiarni pratsi Mykhaila Hrushevskoho v istoriografichnykh dyskusiiahk pochatku XX stolittia [Popular scientific works of Mykhailo Hrushevskiy in historiographical discussions of the beginning of the 20th century]. *Drohobytskyi kraieznavchyi zbirnyk – Drohobych local history collection*, X, 348–358. [in Ukrainian].

**Telvak, V.** (2008a). Zhyttievyi i tvorchyi shliakh M. Hrushevskoho v yuvileinykh otsinkakh 1926 r. [The life and creative path of M. Hrushevskiy in the jubilee evaluations

of 1926]. *Ukrainskyi istorychnyi zhurnal – Ukrainian Historical Journal*, 6, 111–125. [in Ukrainian].

**Telvak, V.** (2008b). *Tvorcha spadshchyna Mykhaila Hrushevskoho v otsinkakh suchasnykiv (kinets XIX – 30-ti roky XX stolittia)* [The creative heritage of Mykhailo Hrushevskyi in the estimation of contemporaries (end of the 19th – 30s of the 20th century)]. Kyiv–Drohobych. [in Ukrainian].

**Telvak, V.** (2010). Hrushevskoznavstvo: metodolohichni problemy postupu [Hrushevsky studies: methodological problems of progress]. *Kraieznnavstvo – Local history*, 3, 29–35. [in Ukrainian].

**Telvak, V.** (2011a). Hrushevskiana Ruslana Pyroha [Hrushevskian Ruslan Pyrig]. *Arkhivy Ukrainy – Archives of Ukraine*, 2–3 (273), 290–298. [in Ukrainian].

**Telvak, V.** (2011b). Doslidzhennia retseptsii tvorchoi spadshchyny Mykhaila Hrushevskoho v istoriografii ukrainskoi diaspory (40–80-ti roky) [Study of the reception of the creative heritage of Mykhailo Hrushevskyi in the historiography of the Ukrainian diaspora (40s–80s)]. *Studii z istorii Ukrainskoi revoliutsii 1917 – 1921 rokiv – Studies on the history of the Ukrainian revolution of 1917 – 1921*, (5), 72–82. [in Ukrainian].

**Telvak, V.** (2012). Hrushevskiana na storinkakh “Ukrainskoho istorychnoho zhurnalu” (1991 – 2010 rr.) [Hrushevskiana on the pages of the “Ukrainian Historical Journal” (1991 – 2010)]. *Istoriografichni doslidzhennia v Ukraini – Historiographic research in Ukraine*, 22, 483–498. [in Ukrainian].

**Telvak, V.** (2013). Monohrafichna hrushevskiana: sproba uzahalnennia [Monographic Hrushevskiana: an attempt at generalization]. *Hurzhiivski istorychni chytannia: Zbirnyk naukovykh prats – Gurdjieff’s historical readings: Collection of scientific papers*, 6, 104–107. [in Ukrainian].

**Telvak, V.** (2015). Dobryi istoryk, ale pohanyi polityk”: retseptsiia tvorchoi spadshchyny Mykhaila Hrushevskoho pislia 1914 roku [A good historian, but a bad politician”: the reception of Mykhailo Hrushevskyi’s creative heritage after 1914]. *Scriptorium nostrum – Scriptorium nostrum*, 1–2, 35–64. [in Ukrainian].

**Telvak, V.** (2016). Hromadsko-politychna diialnist Mykhaila Hrushevskoho v Halychyni v otsinkakh suchasnykiv [Social and political activities of Mykhailo Hrushevskyi in Galicia in the assessment of contemporaries]. *Annales Universitatis Mariae Curie-Sklodowska. Sectio F, LXXI*, 65–88. [in Ukrainian].

**Telvak, V.** (2017a). Mykhailo Hrushevskyi ta Oleksandr Barvynskyi na tli ukrainskoho rukhu kintsia XIX – pershoi tretyny XX stolittia [Mykhailo Hrushevskyi and Oleksandr Barvynskyi against the background of the Ukrainian movement of the end of the 19th – the first third of the 20th century]. *Zapysky NTSH. Pratsi Istorychno-filosofskoi sekcii – Notes of the SSS. Proceedings of the Historical and Philosophical Section, CCLXX*, 82–102. [in Ukrainian].

**Telvak, V.** (2017b). Mykhailo Hrushevskyi ta polsko-ukrainskyi konflikt u Lvivskomu universyteti: sproba rekonstruksii [Mykhailo Hrushevskyi and the Polish-Ukrainian conflict at Lviv University: an attempt at reconstruction]. *Shhidnoievropeyskyi istorychnyi visnyk – East European Historical Bulletin*, 4, 28–35. [in Ukrainian].

**Telvak, V.** (2017c). Shkola chy teatr? Kulturna polityka na shhidnohalytskykh zemliakh na pochatku XX stolittia v dyskusiiakh ukrainskoi intelihentsii [School or theater? Cultural policy in the Eastern Galician lands at the beginning of the 20th century in the discussions of the Ukrainian intelligentsia]. *Shhidnoievropeyskyi istorychnyi visnyk – East European Historical Bulletin*, 5, 23–28. [in Ukrainian].

**Telvak, V. V., Telvak, V. P.** (2021). Suchasne hrushevskoznavstvo: zdotuky, vtraty, perspektyvy [Modern Hrushevsky studies: achievements, losses, prospects]. *Ukrainskyi istorychnyi zhurnal – Ukrainian Historical Journal*, 5, 4–16. [in Ukrainian].

**Telvak, V., Kurylyshyn, K., & Telvak, V.** (2022). Mykhailo Hrushevskiy ta chasopys “Dilo”: spivpratsia, konflikty, retseptsiia (do 1914 r.) [Mykhailo Hrushevskiy and the magazine “Dilo”: cooperation, conflicts, reception (until 1914)]. *Rukopysna ta knyzhkova spadshchyna Ukrainy – Manuscript and book heritage of Ukraine*, 28, 347–371. [in Ukrainian].

**Tovarystvo ym. Shevchenka** (1901). Tovarystvo ym. Shevchenka [Society named after Shevchenko]. *Halychany – Galician*, 223, 3. [in Ukrainian].

**Trush, I.** (1905). Proekt ukrainskoho teatru u Lvovi i publika [The project of the Ukrainian theater in Lviv and the public]. *Artystychnyi Visnyk – Artistic Herald*, 2–3, 14–15. [in Ukrainian].

**Franko, I.** (1905). Lvivskiy teatr i narodnia chest [Lviv theater and national honor]. *Literaturno-naukovyj vistykyk – Literary and scientific herald*, 29, 122–132. [in Ukrainian].

**Franko, I.** (1986). *Zibrannia tvoriv: U 50-ty tomakh [Collection of works: In 50 volumes]*, (vol. 49). Kyiv. [in Ukrainian].

**Dybowski, B.** (1906). Z powodu artykułu prof. Hruszewskiego [Due to the article by prof. Hruszewskiego]. *Słowo Polskie – Polish word*, 377, 3; 379, 3–4. [in Polish].

**Telvak, V., Yanyshyn, B., & Telvak, V.** (2023). Between cooperation and conflict: Mykhailo Hrushevskiy through the eyes of Polish intellectuals of the late 19th and early 20th centuries. *Echa Przeszłości – Echoes of the Past*, XXIV/2, 89–104. [in English].

*Стаття надійшла до редакції 14 листопада 2023 р.*

*Стаття рекомендована до публікації 31.05.2024.*